

3. Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως. — Ἰὰ προσηρημένα ἄγουσιν, ὡς εἰκός, εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως; περὶ οὗ νῦν ἔσται ὁ λόγος. Πότερον ἡ βούλησις εἶναι ἐλευθέρα ἢ δεσπόζεται καὶ καθορίζεται ὑπ' αἰτίων; Πρὶν ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ ἐρώτημα, ὀφείλομεν νὰ κατανοήσωμεν τοὺς ὅρους, ὧν χρῆσιν ποιούμεθα ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ζητήσει.

Ἄς ἴδωμεν. Βούλησιν δυνάμεθα νὰ νοῶμεν τὴν τοῦ ἐγὼ σχέσιν πρὸς τὰς παραστάσεις αὐτοῦ, τ. ἔ. τὸ στοιχείον τῆς ἀποφάσεως, τὸ fiat (τὸ γενηθήτω) ἢ τὸ veto, τὴν βούλησιν ἐπὶ τῆς στενῆς τοῦ ὅρου σημασίας¹). Ἡ βούλησιν δυνάμεθα νὰ νοῶμεν τὴν καλούμεν ὀρμητικὴν ἢ καθ' ὄρμην ἐνέργειαν τῆς συνειδήσεως, τ. ἔ. τὴν πρὸς τὸ ἐνεργεῖν τάσιν τῆς συνειδήσεως, τὴν ἀθόρμητον ψυχικὴν ἐνέργειαν²). Οὕτως ἐν τῇ προσοχῇ ὑπάρχει ψυχικὴ ἐνέργεια. Εἴτε προσέχω εἰς ὄξυν κρότον εἴτε προσηλῶ τὴν ἐμὴν προσοχὴν εἰς τὸ μάθημά μου, πάντοτε καταβάλλω ψυχικὴν ἐνέργειαν, βούλομαι κατὰ τὴν εὐρυτέραν τοῦ ὅρου ἔννοιαν. Ἡ ψυχικὴ αὕτη ἐνέργεια ἢ τάσις εἶναι παρούσα ἐν πάσαις ταῖς ψυχικαῖς καταστάσεσι· πᾶσα κατάστασις τῆς συνειδήσεως εἶναι ὀρμητικὴ ἢ ἐνεργητικὴ.

Ἐλευθερίαν δυνάμεθα νὰ νοῶμεν τὸ νὰ ὑπάρχωμεν ἀκώλυτοι ὑπ' ἕξωθεν δυνάμεως. Λαὸς ἢ ἄτομον εἶναι ἐλεύθερος, ὅταν μὴ κωλύηται ὑπ' ἕξωθεν δυνάμεως· εἶμαι ἐλεύθερος, ἐὰν δύναμαι νὰ πράττω τὸ ἐμοὶ δοκοῦν, τ. ἔ. ἐὰν αἱ πράξεις μου εἶναι ἢ ἐκδήλωσις τῆς ἐμῆς συνειδήσεως, ἢ ἀπόρροια τῆς ἐμῆς βουλήσεως, οὐχὶ ἢ ἐκδήλωσις ἀλλοτρίας τινὸς συνειδήσεως. Τοῦτο δὲ λέγει ὁ συνηθῆς καὶ μέσος ἄνθρωπος ἐλευθερίαν, ὅταν ποιῆται χρῆσιν τοῦ ὅρου ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος νὰ πράττῃ τὸ ἐαυτῷ δοκοῦν, σημαίνει ὅτι δὲν κωλύεται ἐν τῇ βουλήσει αὐτοῦ. Κατὰ δὲ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην εὐδεμία ἀμφιβολία, ὅτι ὑφίσταται ἀνθρωπίνῃ ἐλευθερία. Εἶμαι ἐλεύθερος νὰ νιστώμαι ἢ νὰ καθέζωμαι, νὰ διδάσκω ἢ νὰ μὴ διδάσκω ὡς ἐμοὶ ἀρέσκει. Ἐὰν θέλω νὰ

1) Πρὸς κεφ. VIII, § 3 (4).

2) Πρὸς κεφ. VIII, § 3 (4), σελ. 179 κέ. σημ. 3.

ναστῶ, δύναμαι νὰ ποιήσω τοῦτο· ἐὰν θέλω νὰ καθίσω, εἶναι ἐπ' ἐμοὶ ἢ εἶμαι ἐλεύθερος νὰ πράξω τοῦτο.

Ἄλλὰ λέγων ἐλευθερίαν δύναμαι νὰ ἐννοῶ καὶ ἄλλο τι. Ἐλεύθερον δύναμαι νὰ νοῶ τι ἀναίτιον, μὴ καθοριζόμενον ὑπ' αἰτίων, μὴ ἔχον ἀναγκαῖα προηγούμενα, αὐταίτιον, *causam sui*, αἰτίαν ἀναίτιον. Ὁ θεός, λέγομεν, εἶναι ἀναίτιος, οὐχὶ δεσποζόμενος ὑπ' αἰτίων ἐκτὸς ἑαυτοῦ, *causa sui*.

Ἐὰν τὴν δευτέραν ταύτην ἐκδοχὴν ἐφαρμόσωμεν ἐπὶ τῆς βουλήσεως ἐν τῇ στένῃ τοῦ ὄρου ἐννοία, ἐλευθέρᾳ βούλησις σημαίνει : ἡ βούλησις εἶναι ἀναίτιος, οὐχὶ ὑπὸ τινων προηγούμενων διεπομένη. Βούλομαι νὰ γίνῃ τὸ α ἀντὶ τοῦ β, συγκατατίθεμαι ὑπὲρ τοῦ α ἢ παρέχω τὴν ἐμὴν ἐπιδοκιμασίαν χωρὶς νὰ καταναγκάζωμαι ὑπὸ τινος ἐκτὸς ἑμαυτοῦ ἢ ἐν ἑμαυτῷ. Ἀποφασίζω, ὅπως θέλω, ὑπὲρ τῆς πράξεως ἢ κατ' αὐτῆς, εἰς οὐδεμίαν ὑπείκων πρὸς τοῦτο ραπὴν καὶ ἐπίδρασιν. Οὐ μόνον λοιπὸν εἶναι ἐπ' ἐμοὶ νὰ πράττω, ὡς μοι ἀρέσκει, ἀλλὰ καὶ νὰ μοι ἀρέσκη ὡς μοι ἀρέσκει.

Ἐὰν ἐκλάβωμεν τὸν ὄρον βούλησιν ἐπὶ τῆς εὐρυτέρας σημασίας καὶ ἀποδεχθῶμεν τὴν δευτέραν ἐρμηνείαν τῆς ἐλευθερίας, βούλησις ἐλευθέρᾳ σημαίνει : ἡ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς, ἡ ἐνέργεια ἢ αὐθορμησία τῆς συνειδήσεως εἶναι παράγων ἀναίτιος, ὑπομηδενὸς δεσποζόμενος, ἐκ μηδενὸς ἐξαρτώμενος. Δυνάμεθα ἐκάστοτε νὰ καταβάλλωμεν ποσὸν τι ἐντάσεως τῆς προσοχῆς καὶ ψυχικῆς ἐνεργείας. Τὸ δὲ καταβαλλόμενον ποσὸν ἐντάσεως δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ προηγούμενων οἷωνδῆποτε· δὲν καθορίζεται ὑπὸ τινος αἰτίου· εἶναι ἐλεύθερον, ἀδέσποτον, ἀνανάγκαστον¹).

Ἐν ἐνὶ λόγῳ ἢ θεωρίᾳ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἢ ἢ θεωρίᾳ τοῦ αὐτεξουσίου ἢ τῆς αὐτεξουσιότητος διατείνεται ὅτι ἡ βούλησις καθ' ἑντινα σημασίαν καὶ ἂν λάβωμεν αὐτήν, δὲν ὑπόκειται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος, εἶναι αἴτιον μὴ οὔσα αἰτιατόν. Ἐλευθερία:

1) Πρβλ. *James, Psychology*, τομ. II, κεφ. XXVI καὶ «The Dilemma of Determinism» ἐν τῷ ἔργῳ : «The Will to Believe». *Ladd, Psychology, Descriptive and Explanatory*, κεφ. XXVI.

ένταῦθα σημαίνει, ὡς ὁ Κάντιος καὶ ὁ Schopenhauer αὐτὴν ἐκδέχονται, τὴν τοῦ ἀνθρώπου δύναμιν τοῦ ποιεῖσθαι ἀρχὴν αἰτιώδους σειρᾶς. Ἐλεύθερος ὑπάρχει ὁ ἔχων τὴν δύναμιν νὰ εἶναι αὐτὸς ἀρχὴ καὶ ἀφετηρία αἰτιώδους σειρᾶς¹⁾ χωρὶς πρὸς τοῦτο νὰ καθορίζηται ὑπ' αἰτίου τινός. Ἡ ψυχικὴ ἐνέργεια εἶναι ἐλευθέρη, ἐὰν δρᾷ ἀναίτιως, ἐὰν ἐκ μηδενὸς προηγουμένου γεγονότος ἐξαρτᾶται. Βούλομαι νὰ ποιήσω πράξιν τινα· οὐδὲν πρᾶγμα μὲ κατηνάγκασε νὰ βουληθῶ ὡς ἐβουλήθην· ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς ὄροις θὰ ἡδυνάμην καὶ ἄλλως νὰ βουληθῶ. Ὅπως δὲ καὶ ἂν μεταρρυθμισθῇ ἢ ἐκδοχὴ αὕτη, ἐλευθερία κατ' οὐσίαν σημαίνει ἀναίτιον βούλησιν.

Πρὸς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ἀντίκειται ἡ θεωρία τῆς ἀνάγκης ἢ τοῦ ὑπεξουσίου, ἢτοι ἡ αἰτιοκρατικὴ ἢ αἰτιολογικὴ διδασκαλία, καθ' ἣν ἀναίτιος ἐνέργεια εἶναι τι ἀνύπαρκτον ἐν τε τῷ ὑλικῷ καὶ τῷ πνευματικῷ κόσμῳ· πᾶν φαινόμενον ἢ γεγονός, εἴτε κινήσεις ἢ διανόσεις, εἴτε συναίσθημα ἢ βούλημα, εἶναι αἰτιατόν, οὐχὶ ἀνεξάρτητος παράγων, ἀλλ' ἐξ ἑτέρου τινός ἡρτημένος.

4. **Ἡ αἰτιοκρατικὴ θεωρία.**—Ποτέρα τῶν ἐκδοχῶν τούτων εἶναι ὀρθή; Ἡ βούλησις εἶναι αἰτιατὴ ἢ ἀναίτιος; Ἄς ἴδωμεν. Αἰτίαν λέγομεν τὸ προηγούμενον ἢ τὸ παρεπόμενον ἢ ὁμάδα προηγούμενων ἢ παρεπομένων, ὧν ἄνευ τὸ φαινόμενον δὲν δύναται νὰ προέλθῃ εἰς φῶς. Ὁ ἐπιστήμων ἐρμηνεύει τὰ πράγματα ἀνακαλύπτων τὰ ἀναλλοίωτα καὶ ἀναγκαῖα προηγούμενα ἢ αἰτία αὐτῶν καὶ καταδεικνύων ὅτι τὰ πράγματα ἐπὶ ὄροις ὅμοιους ὁμοίως ἐνεργοῦσιν. Εἶναι δὲ τῆς ἐπιστήμης αἶτημα, ὅτι πάντα τὰ φαινόμενα ἐν τῷ κόσμῳ ὑπόκεινται εἰς νόμους, τ. ἔ. εἶναι αἰτιατά, ὅτι ὑπάρχει λόγος τις τοῦ ὅτι εἶναι καὶ ἐνεργοῦσιν οὕτως καὶ οὐχὶ ἑτέρως. Δυνάμεθα λοιπὸν τὸν αὐτὸν τύπον νὰ ἐφαρμόζωμεν ἐπὶ τὴν ἀνθρωπίνην βούλησιν ἢ, ἄς εἴπωμεν διατυποῦντες ὅσον τὸ δυνατόν εὐρύτατα τὴν πρότασιν, ἐπὶ τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν ὡς τι ὄλον; Ἐχει ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τοιαῦτα

1) Ἡ ὡς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ περὶ ἐκουσίου καὶ ἀκουσίου ἐρευνῇ αὐτοῦ ('Ηθ. Νικ. Γ. 1113b, 18): «Ὁ ἀνθρώπος ἀρχὴ ἐστὶ καὶ γεννητῆς τῶν πράξεων ὡσπερ καὶ τέκνων» πρβλ. καὶ 1112b, 31.

προηγούμενα ἢ συνακολουθοῦντα, ἢ εἶναι ἀνεξάρτητος τούτων; Ὑπάρχει λόγος τις, δι' ὃν ἡ ψυχὴ νοεῖ, συναισθάνεται καὶ βούλεται, καθὼς νοεῖ, συναισθάνεται καὶ βούλεται; Ἐξαρτᾶται ἐκ τινος οὕτω νοοῦσα, συναισθαγομένη καὶ βουλομένη;

Ἡ ἐπιστήμη θάπαντῆσθαι φυσικῶ τῷ λόγῳ καταφατικῶς εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην. Ἰδεῖσθαι αὐτῆς εἶναι ἢ τοῦ κόσμου ἐξήγησις, ἣτις εἶναι ἀδύνατος, ἐὰν μὴ τὰ πράγματα γίνωνται κατὰ νόμους, ἐὰν μηδὲν ὑπάρχη ἐν τῇ ἐνεργείᾳ τὸ εὐκόσμον καὶ ὁμοειδές. Καὶ ἐνθα εἴμεθα ἀνίκανοι νὰ ἐξιχνεύσωμεν τὰ ἀναγκαῖα προηγούμενα ἢ αἷτια, ἐννοοῦμεν ταῦτα παρόντα, καὶ περ νομίζοντες τὴν ἐξιχνεύσιν καὶ ἀνακάλυψιν αὐτῶν ὄντως ἀδύνατον.

Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐξερεύνησις τῆς ψυχῆς προφανῶς δεικνύει εὐκόσμιαν καὶ ὁμοειδειαν ἐνεργείας. Ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς ὄροις ἐμφανίζονται αἱ αὐταὶ καταστάσεις, εἰς τὰ αὐτὰ προηγούμενα ἐπακολουθοῦσιν τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα. Πρῶτον μὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι, ἵνα ἔχωμεν ἀνθρωπίνην συνείδησιν, ὀφείλομεν νὰ γεννηθῶμεν ἔχοντες ἀνθρωπίνην ψυχὴν, ἀνθρωπίνας δεξιότητας, αἰσθητικὴν, παραστατικὴν, συναισθηματικὴν καὶ βουλευτικὴν· ὡς δὲ λέγουσιν οἱ φυσιολόγοι, ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν ἀνθρώπινον ἐγκέφαλον, ἀνθρώπινα αἰσθητήρια ὄργανα, ἀνθρώπινον σῶμα. Εἶναι δὲ μέχρι τινὸς πάντες οἱ ἄνθρωποι ὁμοίως ἐξηρητημένοι ἐκ τῆς φύσεως τῆς συνειδήσεως, ἣν ἀπὸ τοῦ γένους κληρονομοῦσιν. Ὅ,τε ἄνθρωπος τις θὰ νοῆθαι, θὰ συναισθάνηται καὶ θὰ βούληται ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἐξαρτᾶται μέχρι τινὸς ἐκ τοῦ ψυχικοῦ καὶ σωματικοῦ κεφαλαίου, ὅπερ ἔχων ἔρχεται εἰς τὴν ζωὴν.

Ἄλλ' οὐ μόνον τὰ γενικὰ κληρονομεῖ ὁ ἄνθρωπος γνωρίσματα τῆς φυλῆς· κληρονομεῖ καὶ εἰδικὰς ιδιότητας παρὰ τῶν ἑαυτοῦ προγόνων. Καθάπερ δύναται τις νὰ κληρονομήσῃ ἄρρωστον ἢ εὐρωστον ἐγκεφαλον καὶ μᾶλλον ἢ ἥττον τέλεια αἰσθητήρια ὄργανα, οὕτω δύναται νὰ κληρονομήσῃ παρὰ τοῦ ἔθνους ἢ παρὰ τῶν προγόνων αὐτοῦ τὴν δεξιότητα τοῦ κατ' ἴδιον τρόπον νοεῖν, συναισθάνεσθαι καὶ βούλεσθαι. Ἐνὶ δὲ λόγῳ, ἐὰν ἀπάσας τὰς ψυχικὰς τάσεις ἢ δεξιότητας ἢ λειτουργίας περιλάβωμεν ἐν τῷ ὀνόματι **χαρακτήρ**, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι πᾶς ἄνθρωπος ἔχει τὸν ἴδιον ἑαυτοῦ χαρακτήρα καὶ ὅτι ὁ χαρακτήρ οὗτος ἥρ-

τηται ἐκ τοῦ ὄλου παρελθόντος αὐτοῦ. «Παρά πάντων ὁμολογεῖται», λέγει ὁ Tyndall, «ὅτι ὁ σήμερον ἄνθρωπος εἶναι τὸ τέκνον καὶ τὸ κορυφαῖον ἐπιγέννημα ἀνυπολογίστων παρελθόντων. Οἱ τούτου σωματικοὶ καὶ ψυχικοὶ ἴστοι συνυφάνθησαν αὐτῷ κατὰ τὴν διόδον αὐτοῦ διὰ φάσεων ἱστορικῶν καὶ διὰ μορφῶν ὑπάρξεως, αἵτινες ἐπανάγουσιν ἡμᾶς εἰς ἀβυσσῶδες, ἀχανές καὶ ἀνεξιχνίαστον παρελθόν» ¹⁾.

Δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἄνθρωπός τις διατίθεται ὑπὸ τοῦ ἐξώθεν κόσμου, ἤρτηται κατὰ μέγα μέρος ἐκ τοῦ χαρακτήρος αὐτοῦ. Κατὰ τὴν φυσιολογικὴν ἐκδοχὴν ἢ ἔκτινος ὄραθεν ἐρεθίσματος ἀνθρωπίνου τινὸς ἐγκεφάλου ἐντύπωσις ἐξαρτᾶται οὐκ ὀλίγον ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ὄλου παθαινομένου ὀργανισμοῦ, ὅστις δὲν δέχεται ἀπλῶς ἐρεθίσματα, ἀλλὰ μεταμορφοῖ αὐτὰ κατὰ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν. Οὗτος ὁ χαρακτήρ, οὗτος ὁ ἐγκέφαλος εἶναι ὁ κληρονόμος πασῶν τῶν γενεῶν, ἐπιτομὴ τις τοῦ παρελθόντος. Εἶναι οὗτος ὅ,τι εἶναι, διότι πολλὰ ἄλλα πράγματα ἦσαν ὅ,τι ἦσαν. Κατὰ τοῦτο δὲ δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι καθορίζεται καὶ διέπεται ὑπ' αἰτίων. Ἔχω μὲν σῶμα ἀνθρώπου καὶ οὐχὶ κτίνους, διότι εἶμαι τὸ τέκνον ἀνθρωπίνων γονέων· ἔχω δὲ ἰδιαίτερον ἀνθρώπινον σῶμα, διότι εἶμαι τὸ τέκνον ἰδιαιτέρας φυλῆς, ἰδιαιτέρου λαοῦ, ἰδιαιτέρας οἰκογενείας. Ὅμοίως δύναιμι νὰ εἰπῶ ὅτι ἔχω ἀνθρωπίνην μὲν ψυχὴν καὶ βούλησιν, ἰδιαιτέραν δὲ ἀνθρωπίνην ψυχὴν καὶ βούλησιν, διότι εἶμαι τὸ τέκνον ἰδιαιτέρας φυλῆς, ἔθνους, γενεᾶς καὶ οἰκογενείας.

Ἡ ψυχὴ λοιπὸν καθορίζεται μέχρι τινὸς ὑπὸ τοῦ παρελθόντος. Ἀλλὰ καθορίζεται καὶ ὑπὸ τοῦ παρόντος. Καθὼς δὲ σπόρος χρήζει ἐπιτηδείων ὄρων πρὸς βλάστησιν καὶ εὐδοκίμησιν, οὕτω καὶ χαρακτήρ χρήζει προσφουῶς πρὸς ἀνάπτυξιν περιέχοντος. Φυσιολογικῶς δὲ διατυπουμενοῦ τοῦ πράγματιος, ἐγκεφαλός τις δεῖται ἐρεθισμάτων, ὅπως ἐνιθῆ νάναπτύξῃ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν. Θὰ προέλθῃ δὲ εἰς αἰεὶ μείζονα ὠριμότητα μόνον ἐπὶ καταλλήλοις

1) «Science and Man», Fortnightly Review, 1871, σελ. 594.

ὄροις. Καθὼς δέ τις ὀφείλει νάσκῃ καταλλήλως τοὺς μῦς, ἴν' ἀναπτύξῃ αὐτούς, οὕτως ὀφείλει νάσκῃ τὰς ψυχικὰς δυνάμεις, ὅπως ἀναπτύξῃ αὐτάς.

Ὅφειλομεν, ὡς προεῖρηται, νάποδίδωμεν τὴν πρέπουσαν ἀξίαν εἰς τε τὸ ἐσωτερικὸν καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν μέρος, εἰς τε τὸν χαρακτήρα καὶ εἰς τὸ φυσικὸν καὶ κοινωνικὸν περιέχον. Ὁ ἐγκέφαλος ἔχει χρεῖαν ἐρεθισμοῦ, ἵνα καθ' ὅλου λειτουργῇ· ἐὰν μὴ ἔξωθεν διεγερθῇ πρὸς ἐνέργειαν, δὲν θάναπυχθῇ. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀπλῶς νευρόσπαστον ἐν ταῖς χερσὶν οὕτως εἶπειν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, οὐ μόνον δέχεται, ἀλλὰ καὶ δίδει· τυπτόμενος ἀντιτύπτει, τ. ἔ. ἀντιδρᾷ πρὸς τὰ ἐρεθίσματα κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ φύσιν. Ὁμοίως δὲ ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς παθητικὸν τι ὄν, ἀλλ' ἐνεργητικόν· ὁ χαρακτήρ δὲν εἶναι μόνον δημιουργήμα, ἀλλὰ καὶ δημιουργός. Ὁ τρόπος, καθ' ὃν τις θά νοῆ, εἰς συναισθάνηται καὶ θά πράττῃ, οὐ μόνον ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν ἔρτῃται περιστάσεων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν. Διατυποῦντες δὲ ψυχολογικῶς τὸ πρᾶγμα καὶ ἐφαρμόζοντες αὐτὸ εἰς τὸ ὑποκείμενον τῆς βουλήσεως, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν: Εἴτε παράστασις τις ἢ συναισθημα μέλλει νὰ λάβῃ δύναμιν ἐλατηρίου εἴτε μὴ, τοῦτο ἐξαρτᾶται ὅλως ἐκ τοῦ χαρακτήρος ἐκάστου, ὅστις ἐμορφώθη ὑπὸ πληθῆος ἐπιδράσεων καὶ ὄρων.

Ἡ ἐπιστημονικὴ λοιπὸν ψυχολογία ἐγκρίνει τὴν θεωρίαν τῆς ἀνάγκης ἢ τοῦ ὑπεξουσίου, ἥτοι εἶναι αἰτιοκρατικὴ ἢ αἰτιολογικὴ, καθ' ὅσον διατείνεται ὅτι αἱ τῆς συνειδήσεως καταστάσεις, καθὼς καὶ τὰ ἄλλα πάντα ἐν τῷ κόσμῳ γεγονότα, ἔχουσι τὰ ἀναγκαῖα καὶ ἀμετάβλητα αὐτῶν προηγούμενα ἢ αἷτια, τὰ συνακολουθήματα καὶ τὰ ἐπακολουθήματα. Τὰ ψυχικὰ φαινόμενα εἶναι, ὅπως πάντα τὰ ἄλλα φαινόμενα, ἐνε' ευγμένα καὶ ἐνηρμοσμένα ἐν τῷ γενικῷ συστήματι τῶν πραγμάτων. Δὲν εἶναι κεχωρισμένα καὶ ἀπολελυμένα γεγονότα διχα οὐδεμιᾶς πρὸς τὸν λοιπὸν κόσμον συναφείας, ἀλλὰ μέρη ὅλου αἰτιωδῶς συντηρημένου καὶ ἀλληλουχομένου.

5. Θεολογικαὶ θεωρίαι. — Ἐξέτασαντες τὴν πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθέρως βουλήσεως ἢ τοῦ αὐτεξουσίου καὶ τῆς ἀνάγκης ἢ τοῦ ὑπεξουσίου ψυχολογικὴν ἀπάντησιν, ἄς ἐρευνή-

σωμεν διὰ βραχέων, ἐποϊά τινα δοξάζει ἡ θεολογία καὶ ἡ μεταφυσικὴ περὶ τοῦ προβλήματος. Ἡ μὲν θεολογία κατὰ τὰς ἐννοίας, ἀφ' ὧν ὀρμᾶται, ὅτε μὲν εἶναι αἰτιοκρατικὴ, ὅτε δὲ οὐ. Τῆς χριστιανικῆς θεολογίας ἡ θεμελιώδης θέσις ὑπῆρξε πάντοτε, ὅτι ὁ Χριστὸς ἦλθεν, ἵνα σώσῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας. Ἄλλ' ἐάν, συλλογίζεται ὁ Αὐγουστίνος, ἦλθεν ὁ Χριστός, ἵνα σώσῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας, ὁ ἄνθρωπος προφανῶς δὲν ἦτο ἱκανὸς νὰ σώσῃ ἑαυτὸν, δὲν ἠδύνατο ἢ δὲν ἦτο ἐπ' αὐτῷ νὰ μὴ ἁμαρτήσῃ, ἦτο ἠναγκασμένος νὰ ἁμαρτήσῃ, οὐχὶ ἄρα ἐλεύθερος¹). Αὕτη εἶναι ἡ διδασκαλία τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος. Ἄλλοι δὲ θεολόγοι ἀπὸ τῆς αὐτῆς ὀρμώμενοι θέσεως καταντῶσιν εἰς διάφορον συμπέρασμα. Ἐάν ὁ Χριστὸς ἔσωσε τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας, ὁ ἄνθρωπος προδήλως ἦτο ἀμάρτωλός. Ἄλλ' ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀμάρτωλός, ἐάν μὴ εἶναι ἐλεύθερος, ἐάν μὴ εἶναι ἐπ' αὐτῷ νὰ ἁμαρτάνῃ ἢ νὰ μὴ ἁμαρτάνῃ, διότι ἁμαρτία ὑπονοεῖ ἐλευθερίαν. Ἐάν ἄρα ἡ ἁμαρτία μέλλῃ νὰ ἔχῃ τινὰ σημασίαν, ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ εἶναι ἐλεύθερος²).

Ἡ ὁ θεολόγος δυνατόν νὰ ὀρμᾶται ἀπὸ τῆς τοῦ Θεοῦ ἐννοίας καὶ νὰ καταλήγῃ εἴτε εἰς τὴν ἐλευθερίαν εἴτε εἰς τὴν ἀνάγκην. Ὁ Θεὸς εἶναι παντοδύναμος, λέγουσὶ τινες, καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀπ' αὐτοῦ παντελῶς ἐξήρτημένος. Ἐάν δ' ὁ ἄνθρωπος ἦτο ἐλεύθερος, δὲν θὰ προκαθωρίζετο ὑπὸ τοῦ Θεοῦ οὕτως ἢ ἐκείνως, θὰ ἦτο ἀνεξάρτητός τις ἐν τῷ θείῳ κόσμῳ οὐσία, ὅπερ θὰ φῆρει τὸν Θεὸν μέρος τι τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως. Οὐχὶ λέγουσιν ἄλλοι ὁ Θεὸς εἶναι πανάγαθος, ὥστε δὲν δύναται νὰ ἔχῃ προωρισμένον τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὴν ἁμαρτίαν. Ἐάν δὲ τοῦτο ἠλήθευεν, ὁ Θεὸς δὲν θὰ ἦτο πανάγαθος Θεός, θὰ ἦτο ὑπεύθυνος τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ κακοῦ. Ἀλλὰ μὴ ὄντος τούτου ὑπευθύνου, τὸ κακὸν εἶναι ἐπακολούθημα τῆς τοῦ ἀνθρώπου αἵρέσεως. Ὁ ἄνθρωπος ἄρα

1) Πρὸς Λούθηρον καὶ Καλβίνον.

2) Πρὸς Πελάγιον καὶ τοὺς Ἰησοῦτας.

δὲν καθορίζεται, δὲν ὑπέκει εἰς τὴν ἀνάγκην, ἀλλ' εἶναι αὐτεξούσιος, αὐτοδέσποτος, ἐλεύθερος.

6. Μεταφυσικαὶ θεωρίαι. — Καὶ ἡ μεταφυσικὴ δύναται νὰ εἶναι αἰτιοκρατικὴ ἢ τοῦναντίον. Ὁ ὕλισμος πρᾶσθαι δτι ἡ ὕλη εἶναι ἡ οὐσία ἢ ἡ ἀρχὴ τῶν ὄντων, ὅτι τὰ πάντα ἐν τῷ κόσμῳ εἶναι ὕλη ἐν κινήσει καὶ οὐδὲν ἀναίτιως γίνεται. Ἀληθευουσῶν δὲ τῶν προκειμένων τούτων, καὶ ἡ ψυχὴ φυσικῶ τῷ λόγῳ εἶναι ἐπακολούθημα κινήσεως ἢ μόνον ἰδία τις μορφή τῆς κινήσεως καὶ διέπεται ἢ καθορίζεται ὑπὸ τῶν νόμων τῆς ὕλης.

Κατὰ τὸ πνευματοκρατικὸν ἢ ἰδεολογικὸν φιλοσόφημα τὸ πνεῦμα εἶναι ἀρχὴ τῶν ὄντων καὶ τὰ πάντα εἶναι τοῦ πνεύματος ἐκδήλωσις. Κατὰ τὸν ἐνίζοντα πνευματισμὸν ὑπάρχει θεμελιῶδες πνεῦμα ἢ καθολικὴ διάνοια ἐν τῷ παντί, ἧς ἐκδήλωσις εἶναι πᾶσαι αἱ ἐπὶ μέρους διάνοιαι ἢ πνεύματα. Ὁ μὲν Κάντιος καλεῖ τὴν ἀρχὴν ταύτην νοερὸν ἢ νοούμενον κόσμον, πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ ἢ ἐλευθερίαν, ὁ δὲ Φίχτιος ὀνομάζει αὐτὴν πραγματικὸν ἐγώ, ὁ δ' Ἐγγελοσ καθολικὸν λόγον, ὁ δὲ Schopenhauer βούλησιν. Αὐτὴ δ' αὕτη ἢ ἀρχὴ θεωρεῖται ἐλευθέρα, ἀναίτιος, αὐταίτιος, αὐτογένεθλος ἢ αὐτογέννητος. Ἀλλὰ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ὃν ἐκδήλωσις τῆς ἀρχῆς ταύτης, ἤρτηται ἐξ αὐτῆς, δὲν δύναται νὰ ὑπάρχη χωρὶς αὐτῆς, ὀφείλει νὰ ἐνεργῇ συνωδᾶ τῇ φύσει αὐτῆς, διέπεται ὑπ' αὐτῆς. Κάντιος δὲ καὶ Schopenhauer ἀποφαίνονται ὅτι ὁ τοῦ ἀνθρώπου ἐμπειρικὸς χαρακτήρ, τ. ἔ. ὁ φαινόμενος χαρακτήρ αὐτοῦ, ὁ χαρακτήρ τούτου ὡς γινώσκομεν αὐτόν, διέπεται καὶ καθορίζεται ὑπὸ τοῦ νοουμένου ἢ νοητοῦ χαρακτήρος, ὑπὸ τῆς ἀρχῆς, ἧς εἶναι ἡ ἐκδήλωσις¹⁾).

Κατὰ δὲ τὸν πολυκρατικὸν (pluralistic) ἢ ἀτομικὸν πνευματισμὸν πολλὰ ὑπάρχουσι πνεύματα ἢ ἀρχαί. Ὁ Σχολαστικὸς Duns Scotus ὑπολαμβάνει πάντα ἀνθρώπον ἀρχὴν ἀτομικὴν, ἀπολύτως ἐλευθέραν νὰ αἰρῆται καὶ νὰ πράττη, οὐχὶ ὑπόχρεων νὰ αἰρῆται καὶ νὰ πράττη καθ' ὀρισμένον τρόπον. Ἐὰν δὲ τις ἔχηται ἀπρὶς τῆς ἐκδοχῆς ταύτης—εἶναι δὲ ἡ μόνη δυνατὴ ἐκδοχὴ πρὸς

1) Πρὸς. καὶ Green, ἐνθ' ἀν.

Fr. Thilly—Γ. Γρατσιάτσου. Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἠθικὴν 18

τούς πρσβεύοντας τὸ *liberum arbitrium indifferentiae*—ἕκαστος ἄνθρωπος εἶναι ὄντως δημιουργός τις. Καὶ ὁ Λειβνίτιος εἶναι πολυκρατικός, ἀλλὰ τὸ πολυκρατικὸν τούτου δόγμα διαφέρει πῶς τοῦ δόγματος τοῦ Duns Scoti. Ὁ κόσμος συνέστηκεν ἐκ μονάδων ἢ μεταφυσικῶν σημείων ἢ πνευματικῶν οὐτιῶν, ὧν ἕκαστη εἶναι κατὰ τοῦτο ἐλευθέρη, καθ' ὅσον ἐξεν καθορίζεται ἔξωθεν, τ. ἔ. ὑπὸ τινός ἐκτὸς ἑαυτῆς δυνάμεως. Πᾶν πνεῦμα κατὰ τὸν Λειβνίτιον εἶναι «μικρά τις θεότης ἐν τῷ ἰδίῳ αὐτῆς κόσμῳ». Ἄλλ' ἐπειδὴ πᾶν τὸ τῇ μονάδι συμβαῖνον συμβαίνει κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῆς φύσιν, ἢ μόνος ἀληθῶς καθορίζεται ὑπὸ τῆς ἰδίας αὐτῆς φύσεως. Ὅφειλω γὰρ νοῶ, γὰρ συναισθάνωμαι καὶ γὰρ πράττω, καθ' ὃν τρόπον συναισθάνομαι, νοῶ καὶ πράττω, διότι εἶναι τῆς ἐμῆς φύσεως ἢ τοῦ ἐμοῦ χαρακτήρος οὕτω γὰρ νοῶ, γὰρ συναισθάνωμαι καὶ γὰρ πράττω.

Ἐὰν ἀποκρούοντες καὶ τὸν πνευματισμὸν καὶ τὸν ὀλισμὸν θεωρῶμεν τὰ πνευματικὰ καὶ ὀλικὰ γεγονότα ὡς τὰ δύο μέρη ὑποκειμένης τινός εἰς ταῦτα ἀρχῆς, ἥτις οὔτε πνεῦμα εἶναι οὔτε ὕλη, ἀλλ' ἢ αἰτία ἀμφοτέρων, τότε πνεῦμα καὶ ἢ ὕλη καθορίζονται καὶ διέπονται ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ταύτης καὶ δὲν εἶναι ἐλεύθερα. Ἄλλ' αὐτὴ ἢ ἀρχὴ δύναται γὰρ εἶναι ἐλευθέρη ἢ ἀναίτιος ἢ αὐτογένηθλος.

Κατὰ τὸν δυῖσμὸν ὑπάρχουσιν ἀρχαὶ δύο, πνεῦμα καὶ ὕλη, διαφέρουσαι οὐσιωδῶς ἀλλήλων. Πᾶς δ' ἕκαστος εἶναι σωματικὴ καὶ πνευματικὴ οὐσία. Ὁ δυῖσμος δύναται γὰρ εἶναι αἰτιοκρατικός ἢ οὐ, καθ' ὅσον πρσβεύει ὅτι ὁ πνευματικὸς κόσμος διέπεται ὑπὸ νόμων ἢ οὐ. Τῶν φιλοσοφούντων τινὲς συλλογίζονται ὅτι, ἐπειδὴ πνεῦμα μὲν καὶ ὕλη συμβαδίζουσιν ἢ ἀντακολουθοῦσιν πρὸς ἀλλήλα, ἢ δὲ ὕλη κυβερνᾶται ὑπὸ νόμων, καὶ τὸ πνεῦμα ἄρα ὀφείλει γὰρ κυβερνᾶται ὑπὸ νόμων. Ἄλλοι δὲ πάλιν ἀρνούμενοι τοῦτο δισχυρίζονται ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦλάχιστον ἢ ἢ ἀνθρωπίνῃ βούλησις εἶναι ἐλευθέρη καὶ ἀναίτιος¹⁾.

7. Διαλλαγὴ τῆς θεωρίας τῆς ἐλευθερίας πρὸς τὴν αἰ-

1) Ὅλον ὁ Καρτέσιος.

τιοκρατικήν.—Ποῖον λοιπὸν θὰ εἶναι τὸ περὶ ταύτου συμπέρασμα ἡμῶν; Δυνάμεθα κατὰ τινα τρόπον νὰ παραδεχώμεθα εἰδός τι ἐλευθερίας. Πάντα τὰ συστήματα πρὸς βεβούσιν διὰ τὸ ὄντος ἀρχή, εἴτε ὕλη εἴτε πνεῦμα εἴτε συναμφοτέρα εἴτε οὐδέτερον, εἶναι ἀναρχος καὶ ἀτελεύτητος, οὐδὲν δ' ἔχει ἐκτὸς ἑαυτῆς, ἐξ οὗ νὰ ἐξαρτᾶται, καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάιτιος ἢ ἀνεξήγητος. Ἀλλ' ὀφείλομεν προσέτι νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι καὶ ἡ ἀρχὴ κατὰ τοσοῦτον καθορίζεται καὶ διέπεται, καθ' ὅσον ἐμφανίζει ὁμοειδεῖαν καὶ ὁμοτροπίαν ἐνεργείας ἤτοι κυβερνᾶται ὑπὸ νόμων. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι αὕτη καταβιάζεται ἢ καταναγκάζεται ἢ κατεπείγεται ἢ κατωθεῖται πρὸς ἐνέργειαν, ἀλλ' ὅτι ἐνεργεῖ κανονικῶς καὶ ὁμοειδῶς¹⁾.

Καὶ τὸ ἄτομον τοῦ ὕλισμοῦ εἶναι ἐλεύθερον, καθ' ὅσον δὲν καταβιάζεται ὑπὸ τινος ἐκτὸς ἑαυτοῦ· καθορίζεται δὲ μόνον κατὰ τοῦτο καὶ διέπεται, καθ' ὅσον δὲν ἐνεργεῖ ἰδιοτρόπως, ἑτεροειδῶς καὶ ἀνόμως, ἀλλ' ὁμοτρόπως, ὁμοειδῶς καὶ ἐννόμως. Καὶ ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ ἢ βούλησις δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἔχει ὅμοια γνωρίσματα. Ἡ βούλησις καθορίζεται μὲν καὶ διέπεται, καθ' ὅσον ἔχει ὁμοειδῆ προηγούμενα, τ. ἔ. δὲν ἐνεργεῖ ἰδιοτρόπως καὶ παρὰ λόγον, ἀλλὰ ἐννόμως καὶ κατὰ λόγον· εἶναι δὲ ἐλευθέρη, καθ' ὅσον δὲν καταναγκάζεται ὑπὸ τινος ἐκτὸς ἑαυτῆς. «Ἐὰν ἡ οὐσία τῆς αἰτιότητος», λέγει ὁ Paulsen, «ἦτο ἐξωτερικὴ τις ἀνάγκη ἀποκλείουσα τὴν ἐσωτερικὴν, θὰ εἶχον δίκαιον οἱ πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου ἐφαρμογὴν αὐτῆς ἀντιτείνοντες. Ἀλλὰ τότε ὀφείλον νὰ χωρήσωσι πρῶτον καὶ νὰ εἴπωσιν ὅτι ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος οὐδὲν ἔχει κῶρος οὐ μόνον πρὸς τὴν βούλησιν, ἀλλὰ πρὸς τὸν ὅλον ψυχικὸν βίον. Ἀλλ' ἐὰν ὀρθῶς ὀρίζώμεθα τὴν ἐννοιαν τῆς αἰτιότητος, ἐὰν αἰτιότητα νοῶμεν, ὅπερ ὁ Hume καὶ ὁ Leibniz, τ. ἔ. τὴν περὶ τὰς μεταβολὰς πολλῶν στοιχείων κανονικὴν συμφωνίαν καὶ ἀρμονίαν, εἶναι φανερόν ὅτι ἡ αἰτιότης ἐπικρατεῖ ἐν τῷ ψυχικῷ οὐχ ἥττον ἢ ἐν τῷ ὕλικῷ κόσμῳ. Εἶναι μὲν ἡ διάγνωσις τῆς κανονικότητος ἢ ἡ εἰς στοι-

1) Πρὸς Paulsen, Einleitung in die Philo. σελ. 245.

χειώδεις νόμους ἀναγωγή αὐτῆς δυσχερεσιτέρα ἐπὶ τοῦ ψυχικοῦ κόσμου ἢ ἐπὶ τοῦ ὕλικου, ἀλλ' εἶναι συμφανές ὅτι ὑπάρχει αὕτη. Ἐν οὐδετέρῳ κόσμῳ εὕρηται στοιχεῖα διεστῶτα καὶ ἀνομοῦντα· πᾶν στοιχεῖον διατελεῖ ἐν ὀρισμένῃ ἀναφορᾷ πρὸς ἡγούμενα, σύγχρονα καὶ ἐπόμενα στοιχεῖα. Τὰς ἀναφορὰς δὲ ταύτας οὐδαμῶς μὲν σχεδὸν δυνάμεθα νᾶναγάγωμεν εἰς μαθηματικούς τύπους· ἀλλ' ἢ ὑπαρξίς αὐτῶν καταφαίνεται πανταχοῦ. Σιωπηλῶς ὑπὸ πάντων προϋποτίθεται, ὅτι ἐπὶ ἐσωτερικοῖς καὶ ἐξωτερικοῖς ὅροις ὅλως τοῖς αὐτοῖς τὸ αὐτὸ ἀναποδράστως θὰ ἐπακολουθήσῃ· εἰς τὸ αὐτὸ ἐρέθισμα ἢ αὐτὴ παράστασις, τὸ αὐτὸ συναίσθημα καὶ τὸ αὐτὸ βούλημα θὰ ἐπακολουθήσῃ ὡς ἀντίδρασις. Ἄλλὰ πρὸς τὴν ὀρθῶς νοουμένην αἰτιότητα οὐδὲ ὅλως ἀντιμάχεται ἡ ἐλευθερία· ἐλευθερία δὲν εἶναι ἀθέτησις νόμων. Ἡ δὲ Ἠθικὴ οὐδὲν ἔχει ἀληθῶς διαφέρον πρὸς ἐλευθερίαν τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου, ἥτις θὰ ἦτο ἰσοδύναμος πρὸς ἀνομίαν καὶ ἀσυναρτησίαν τῶν στοιχείων αὐτοῦ. Τοῦναντίον δὲ ἡ ἐμφάνισις στοιχείων ἀπολύτως διεζευγμένων καὶ ἀσχέτων πρὸς ἄλληλα, κεχωρισμένων βουλημάτων μηδεμίαν ἐχόντων αἰτιώδη ἐπισύνδεσιν πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον θὰ ἦτο ταραγμὸς τῆς βουλήσεως, μᾶλλον δὲ παντελῆς φθορὰ τοῦ βίου. Ἐὰν μηδεὶς ὑπῆρχε καθορισμὸς τοῦ ἡγούμενου διὰ τοῦ ἐπομένου, οὐδεμίαν φυσικῶν τῶν λόγῳ θὰ ὑπῆρχεν οὔτε ἀσκησις οὔτε ἐμπειρία, οὐδεμίαν τελεσιουργὸς δύναμις οὔτε ἀρχῶν καὶ ἀποφάσεων, οὔτε ἀγωγῆς καὶ δημοσιῶν θεσμῶν». ¹

8. Κριτικὴ τῆς θεωρίας τῆς αὐτεξουσιότητος.—Ἄλλὰ δὲν δυνάμεθα νᾶ παραδεχθῶμεν ὅτι εἴμεθα αὐτεξούσιοι, ὅτι ἡ βούλησις εἶναι ἐλευθέρα, ὡς ὁ Duns Scotus ἐκδέχεται αὐτήν.

(1) Ὅπουδῆποτε τοῦ κόσμου εὕρισκομεν φαινόμενον τι, ἀναζητοῦμεν τὴν τοῦτου αἰτίαν ἐν προηγουμένῳ φαινομένῳ ἢ ἐν δμάδι φαινομένων. Ἐὰν δ' ἀποδεχώμεθα τὴν ἐπὶ τῶν γεγονότων τοῦ ὕλικου κόσμου ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος κατ' ἀρνώμεθα τὸ τοῦτου κῦρος ἐν τῷ πνευματικῷ κόσμῳ, ἐμφανί-

(1) Paulsen, Einleit. in d. Philosoph. σελ. 284 πρὸς βλ. καὶ Ethik, I, σελ. 464.

ιομέν ἐξαιρέσιν τῆς ὁμοειδεῖας τῆς φύσεως. Λέγει δ' ὁ Bain: «Ὅπου οὐδεμία ἐπικρατεῖ ὁμοειδεια καὶ κανονικότης, ἐκεῖ προφανῶς οὐδεμία δὴπάρχει ἔλλογος διοικήσις, οὐδεμία φρόνιμος πρόνοια». Πᾶσα πράξις, καὶ ἡ ἐλαχίστη, ἔχει τὴν προηγουμένην αἰτίαν αὐτῆς. Δύναμαι νὰ καθέζωμαι ἢ νὰ ἐγείρωμαι ὡς μοι ἄρέσκει, ἀλλ' εἴτε μοι ἄρέσκει εἴτε μὴ, τοῦτο ἤρτηται ἐξ ὄρων, οἷτινες δύνανται νὰ εἶναι φανεροὶ ἢ ἀφανεῖς. Ὁ James ἐν τῇ πραγματείᾳ αὐτοῦ «The Dilemma of Determinism»¹⁾ ἀποφίνεται, ὅτι ὁ κόσμος θὰ ἦτο οὐχ ἤττον ἔλλογος, ἐὰν πράξεις, οἷα τὸ νὰ κάμψω εἰσερχόμενος εἰς ταύτην μᾶλλον ἢ εἰς ἐκείνην ἐκ τῶν ἀγούσων εἰς τὴν οἰκίαν μου ὕδων, ἐπετρέποντο εἰς ἀπολύτως ἐλευθέραν βούλησιν. Ἄλλ' οὕτω μικρὰ ἀπὸ τοῦ νόμου παρέκκλισις θὰ ἦτο, καθ' ὅσον σκοπεῖται ἡ ἀρχή, τριληκοῦτον θαῦμα, ἴλικον ἐὰν ὁ πλανήτης Ζεὺς ἐξετρέπετο τῆς ἐαυτοῦ τροχιάς. Ἦν κόσμον ὅλον θὰ ἐποίει ἄλογον. «Ὅσον ἀπείρως μικρὰ», λέγει ὁ Riehl, «καὶ ἂν παραστῆ εἰς τὴν φαντασίαν ἡ διαφορὰ τοιοῦτου κόσμου ἀπὸ τοῦ πραγματικοῦ, πρὸς τὸν νοῦν καὶ ἀπείρως μικρὰ παρέκθασις ἀπὸ τοῦ νόμου τοῦ διὰ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος καθορισμοῦ τῶν γεγονότων θὰ ἦτο ἀπείρως μέγα θαῦμα. Ἐκ τῆς δυνάμεως τοῦ ἐπιτελεῖν μετ' ἀπολύτου ἐλευθερίας ἀσημάντους κατ' ἐπίφασιν πράξεις θὰ προέκυπτεν ἡ δύναμις τῆς ἀνατροπῆς τῆς ὅλης τάξεως τῆς φύσεως κατὰ κύκλους ἀεὶ μᾶλλον ἐπευρυνομένους. Ἐὰ ἐπακολοιθῆματα ἐνὸς μόνον στοιχείου ἀλογίας, μιᾶς ἐξαιρέσεως τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος, θὰ ἐποίουν κατὰ μικρὸν σύμπασαν τὴν φύσιν ἄλογον, καθὼς ἐλαχίστη ποσότης ζύμης δύναται ὅλον τι ὀργανικὸν φύραμα νᾶναζυμώσῃ. Φύσις παραλλήλως πρὸς μὴ ὑπὸ νόμων διεπομένην δύναμιν ἐλευθερίας δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπάρχη»²⁾.

(2) Πρὸς ἀποφυγὴν τῶν δυσχερειῶν τούτων παντοῖα ἐπενοήθησαν. Ὅφειλομεν νὰ νοῶμεν κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος εἶναι ἀληθές. Ἄλλ' ὅμως ἡ βούλησις εἶναι ἐλευθέρα. Πρὸς διαλλαγὴν τῶν δύο τούτων ἀντιφατικῶν προτάσεων ἡ αἰτιότης

(1) The Will to Believe.

(2) Riehl, Der philosoph. Kriticismus, II, 2, 24'.